

TÜRKİYE’DEKİ DARBELERE İDEOLOJİK YAKLAŞIM¹ AN IDEOLOGICAL APPROACH TO THE MILITARY COUPS IN TURKEY

Dr. Muhammed YAMAÇ

Diyanet İşleri Başkanlığı, yamac.muhammed26@gmail.com, (ORCID ID: 0000-0003-2215-4492)

ÖZET

İdeoloji, insanlara yön vermeye yarayan düşünceler sistemidir. Bu özelliğiyle ideolojinin, otoritenin meşrulaştırılmasına hizmet ettiğini söylenebilir. Bu noktada pozitivistimin etkisiyle laisizm/sekülerizm ve milliyetçilik, Osmanlı’nın son döneminde ve Cumhuriyet’in kuruluşunda önemli etkileri olan ideolojiler olmuştur. Cumhuriyet’in ilk döneminde bu ideolojik perspektife uygun politikalar/stratejiler, uygulamalar ve reformlar hayata geçirilmiştir. Bunun yanı sıra laisizm, sekülerizm ve milliyetçilik, aynı zamanda darbe süreçlerinde toplum dizaynında başvurulan ideolojik yaklaşımlar olmaktadır. Bu nedenle denilebilir ki darbelerin tarihsel, sosyolojik ve siyasal nedenlerinin yanında bir de ideolojik nedeni bulunmaktadır. Darbe süreçlerinde ideolojik yaklaşım üzerinden birtakım stratejiler/politikalar aktive edilmiştir. Nitekim darbeciler, toplumsal destek almada ve toplumu mobilize etmede ideolojik yaklaşıma ihtiyaç duyabilmektedir. Darbeciler, bu ideolojik yaklaşıma uygun olan argüman ve gerekçeleri topluma sunarak siyasal ve toplumsal meşrûyet kazanmaya çalışabilmektedir. Bu yönüyle ideoloji, darbelerin backgroundunda önemli etkiler barındırdığı söylenebilir.

Stratejilerini etkisinde kaldıkları ideolojik yaklaşımlar üzerine bina etmeye çalışan darbeciler, darbe süreçlerinde buna uygun pratikler geliştirdiklerini söylemek mümkündür. Örneğin darbe süreçlerinde laisist/sekülerist yaklaşımın etkisiyle İmam Hatip Okulları’nın kapatılması, sınırlandırılması ve bu okulların müfredatının laikliğe uyumlu hale getirilme çabaları, başörtüsünün başta kamusal ve eğitim alanı olmak üzere baskılanması ve kısıtlanması, muhafazakâr/dindar kitlelere hitap eden siyasi partilerin darbe ile düşürülmesi veya anayasa vasıtasıyla kapatılması, yine bu süreçlerde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın üst kadrolarına asker kökenli kişiliklerin atanmasıyla din işlerinin denetim altına alınma çabaları bunlardan bazılarıdır. Bu yönüyle darbe süreçlerinde gerçekleştirilen laisist/sekülerist din politikaları ve uygulamalarıyla dindar/muhafazakâr kesimlere yönelik baskılanmalar gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle darbelerin ardında ideolojik yaklaşımlar veya etkilenmeler bulunabilmektedir.

Çalışma, söz konusu ideolojileri sosyolojik bir perspektifle ele almayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Darbe, İdeoloji, Pozitivism, Laisizm, Sekülerizm, Milliyetçilik.

ABSTRACT

Ideology is a system of ideas used to guide people. With this feature, it can be said that ideology serves to the legitimization of the authority. Right at this point, with the influence of positivism, laicism/secularism and nationalism had been the ideologies that had important impacts on the last period of the Ottoman Empire and in the establishment of the Republic. Policies/strategies, practices and reforms that were in line with this ideological perspective were implemented in the first period of the Republic. In addition to these, laicism, secularism and nationalism were also the ideological approaches to the design of the society in the coup processes. For this reason, it is possible to speculate that coups have historical, sociological and political reasons as well as ideological reasons. Several strategies/policies were activated over the ideological approach in the coup processes. As a matter of fact, coup plotters may need an ideological approach to receive social support and to mobilize the society. Coup plotters can try to gain political and social legitimacy by presenting the arguments and justifications appropriate to this ideological approach to the society. In this respect, it can be argued that ideology has significant effects on the background of coups.

It is possible to argue that coup plotters, who tried to build their strategies on the ideological approaches they were influenced by, developed appropriate practices in the coup processes. For example, the closure and classification of Religious Vocational High Schools (i.e. Imam-Hatip High Schools), and the efforts to harmonize the curriculum of these schools with secularism, the suppression and restriction of the headscarf especially in public spheres and educational areas, the suppression and restriction of political parties addressing conservative/religious masses with coups or with the Constitution, the appointment of military-based staff as the superior authorities to the Directorate of Religious Affairs in these processes to control religious affairs are some

¹ Bu çalışma, “Darbe ve Din (Cumhuriyet Dönemi Örneği)” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

of these. In this respect, the suppression was experienced for religious/conservative segments in coup processes with the policies and practices of the laicist/secularist religious policies. For this reason, ideological approaches or influences may be found behind coups.

The present study targets to deal with these ideologies from a sociological perspective.

Key Words: Coup, Ideology, Positivism, Laicism, Secularism, Nationalism.

GİRİŞ

İdeoloji kavramı, düşünce sistemlerini ifade etmektedir (Eagleton, 1996: 100). İdeoloji, bireylerin kafalarındaki sistemleşmiş düşünceler bütünü (Ateş, 2009: 319) veya “bir topluluk içinde kilit mevkileri tutmuş olanların kendi mevkilerini ve bu itibarla içinde buldukları toplumun sosyal yapısını savunmaya yarayan fikrî yapıtlardır” (Ünüvar, 2009: 103). Şimdiye kadar tek ve yeterli tanımının yapılamadığı (Eagleton, 1996: 17) iddia edilen ve tüm sosyal bilimlerde tasnifi en zor kavramlar biri olarak (McClellan, 2005: 2) gösterilen ideoloji, sosyal bilimcilerin üzerinde en çok tartıştıkları kavramlardan biri olmuş, ortaya atıldığından bugüne kadar pek çok farklı düzlemde ve birden çok anlamda kullanılmıştır. Toplumsal gerçekliği anlama, açıklama ve yorumlamada olanaklar sağlayan (M. Akın, 2011: 139) ideoloji, insanlara istikamet vermeye yarayan birer haritadır (Mardin, 1983: 25; 1992: 18). Bu yönüyle ideoloji, toplumsal gerçekliği yönetme, ona hükmetme talebini de içermektedir (Mannheim, 2009: 107). Jürgen Habermas’a göre, iktidar tarafından sistemli biçimde çarpıtılan bir iletişim biçimi olan ideoloji, bir tahakküm aracı olmakta ve güç ilişkilerini meşrûlaştırmaya hizmet etmektedir (Eagleton, 1996: 183). Mannheim’a göre ideoloji, belli bir sosyal düzeni savunmaya hizmet eden düşünce sistemi ve bu düzendeki egemen ya da yönetici grubun çıkarlarının kabaca ifadesidir (Mannheim, 2009; Heywood, 2007: 11). Bu açıdan bakıldığında ideolojinin, otoritenin meşrûlaştırılmasını sağlayan bir araç vazifesi gördüğü ve devletin siyasal otoritesinin oluşturulmasında kurucu bir rol üstlendiği söylenebilir (Karpat, 2017: 303–304).

Fikri/zihinsel ideolojik alt yapı, darbe anlayışının ortaya çıkmasında önemli bir argüman olarak işlevselleştirilmiştir. Nitekim sosyolojik perspektifte ideoloji, fikir ile toplumsal eylem arasındaki bağıdır (Mardin, 1992: 185–186). Darbe eylemi ile fikri/zihinsel alt yapısı, darbe ideolojisinin zihinsel arka planını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bunun yanında, Türkiye’de darbelerin arka planında destekleyici ideolojilerin varlığı bilinmektedir. Nitekim darbe dönemlerinde darbeye karşı olup direnenlerin yanında, darbeye taraftar olanlar ve darbenin başarılı olmasını bekleyip, başarısız olunca karşı çıkanların varlığı da bilinmektedir. Bu nedenle darbe ideolojisinin arka planını (background) besleyen ideoloji (ler) in veya zihniyetin ortaya konulması son derece elzemdir.

Ordunun sivil siyasete yönelik müdahaleci bir tavır sergilemesinin siyasal, tarihsel ve sosyolojik birçok sebebi olabilir. Fakat bunlardan belki de en önemlisi ideolojik nedendir. Nitekim darbeleri gerçekleştiren askerî/sivil elitlerin bir ideolojik alt yapıyla hareket ettikleri genel olarak kabul gören bir anlayıştır. Darbeciler eylemlerini ve uygulamalarını meşrû hale getirecek ideolojik argümanlara ihtiyaç duyabilmektedir. Bu anlamda darbecilerin toplumsal destek almada ve toplumu mobilize etmede ideolojik yardıma başvurabildiği ve buna uygun argüman ve gerekçeleri topluma sunulabildiği söylenebilir. Denilebilir ki ideoloji, darbe anlayışının zihinsel arka planında önemli etkileri olan bir olgudur.

Dünya üzerinde şuna kadar -ister etkili olsun ister olmasın- birçok farklı ideoloji gün yüzüne çıkmış ve çıkmaya da devam etmektedir. Bunlar arasında sosyalizm, faşizm ve milliyetçilik gibi ideolojilerin dünya ölçeğinde önemli etkileri olan ideolojiler arasında yer aldığı söylenebilir. Türkiye özelinde bakıldığında, pozitivism, laisizm, sekülarizm ve milliyetçiliğin, özellikle darbe dönemlerinde toplum dizaynında referans alınan ideolojiler olduğu söylenebilir. Pozitivist, laisist, seküler ve milliyetçi ideolojik düzenlemeler, pozitivismın ışığıyla ilerlemede son derece etkili roller üstlenmiştir. Esasen bu ideolojik alt yapı II. Meşrûtiyet döneminde oluşmaya başlamış, özellikle İttihat ve Terakki-Jön-Türk akımı bunun önemli bir merkezi olmuştur. İttihat ve Terakki sivil bir “yeraltı” hareketi olarak başlamış, daha sonra asker-sivil merkezli bir yeraltı hareketine dönüşmüş ve başarı, daha çok asker kadroya dayanılarak elde edilmiştir (Bayar, 1978: 31). İttihatçıların siyaset etme tarzını belirleyen

düşünce ve teknikler, artarak ve sıradanlaşarak Cumhuriyet dönemine aktarılmış, Cumhuriyet rejiminin kuruluşunda önemli rol oynamıştır (Kara, 2018: 217).

Cumhuriyet'i kuran kadronun asker kökenli olması dolayısıyla resmî ideolojinin askerî alana aktarılmasını ve kolayca benimsenmesini sağladığı söylenebilir. Böylece modernleşme döneminde Türk siyasetinin en önemli aktörlerinden biri olan ordu, kendisini, Cumhuriyet'in ve modernleşmenin kurucusu ve koruyucusu olarak içselleştirmiştir (Akyüz, 2017: 149). Askerî bürokrasinin gücü elinde tutma tutkusu, darbe zihniyetinin backgroundunda yatan anlayışı yansıtmaktadır. Kendilerini ilerlemenin, modernleşmenin ve laisizmin savunucusu ve koruyucusu olarak gören askerî/sivil elitler, perspektifleri doğrultusunda sivil siyasete müdahalede bulunmuşlardır.

Cumhuriyet dönemi darbelerinin ve Cumhuriyet'in modernleşme anlayışının arka plan perspektifinde etkili olan pozitivism, laisizm, sekülarizm ve milliyetçiliğin ne demek olduğu, kökeni, Türkiye'ye girişi ve Türkiye'de nasıl anlaşıldığı son derece önemlidir. Nitekim bu ideolojilere dair teorikte Türkiye'de farklı tanım ve perspektifler savunulmuş, uygulamada da birçok farklı anlaşılmalara meydan vermiştir. Bu uygulama alanlarından belki de en önemlisi darbe süreçleridir. Darbe bildirimlerine ve darbe süreçlerinde askerî/sivil elitlerin toplumsal ve kamusal anlamda gerçekleştirdikleri uygulamalara bakıldığında bu daha açık bir şekilde görülebilir. 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat darbeleri ve 15 Temmuz darbe girişimi daha çok ideolojik arka planında pozitivismin etkisi olduğu laik, seküler ve milliyetçi anlayışın etkisi görülmektedir. Örneğin söz konusu darbelerin veya darbe girişimlerinin bildiri metinlerine bakıldığında özellikle laiklik ve milliyetçilik ideolojilerine vurgu yapıldığı görülebilir. Bunun yanında söz konusu darbe süreçlerinde özellikle muhafazakâr kesimi olumsuz etkileyen birçok baskılayıcı, sınırlayıcı ve yasaklayıcı laik/seküler uygulamalar geliştirilmiştir. Bunlardan birkaç tanesi örnek olarak zikredilebilir. Örneğin başörtüsü ve İmam Hatip okullarıyla ilgili birçok farklı strateji darbe süreçlerinde hayata geçirilmiştir. 27 Mayıs darbe sürecinde başörtüsüne ve dinî kisvelere yönelik baskılayıcı ve sınırlayıcı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Yine bu tür uygulamalar 12 Mart ve 12 Eylül'ün yanı sıra özellikle 28 Şubat sürecinde yoğun bir şekilde işlevselleştirilmiştir. Diğer taraftan İmam Hatip Okulları ile ilgili gerek Atatürkçülüğe ve laikliğe uyumlu müfredat düzenlemeleri, gerekse de bu okulların sayılarında ciddi kısıtlamalar veya sınırlandırmalar yaşanması ve bu okulların katsayı gibi ciddi engellerle önünün kesilmesi gibi birçok farklı politika darbe süreçlerinde işlevsel kılınmıştır. Ayrıca özellikle darbe süreçlerinde Türkiye'de dindar kesimlere yönelik gerici, yobaz, çağdışı vb. nitelendirmeler yapıldığı bilinmektedir. Esasen darbe süreçlerinde arka planında pozitivismin etkili olduğu laisist/sekülarist bu ve benzeri baskılayıcı ve sınırlayıcı din politikalarının örnekleri oldukça fazladır. Bu nedenle darbelerin ideolojik arka planda etkili olan pozitivism, laisizm, sekülarizm ve milliyetçilik ideolojilerine dair genel bir perspektif çizilecektir.

1. TÜRKİYE'DEKİ DARBELERE İDEOLOJİK YAKLAŞIM

1.1. Pozitivism

August Comte'un ileri sürdüğü şekilde pozitivism, bir yandan pozitif felsefe derslerinde açıklanan bir ilimler felsefesi, diğer yandan pozitif politika sisteminde belirtilen bir politika ve dindir (Korlaelçi, 1992: 61). Pozitivism ilim, felsefe ve ahlakta sadece olayları değerli bulur, kesin ve sabit bilginin sadece olayların tecrübe ve gözleminden elde edilebileceği, gözlem ve tecrübeden başka bir yoldan gelen bilgilerin yanlış olduğunu iddia eden bir doktrindir (Başgil, 1977: 43). Nitekim pozitivism, modern bilimi temel alan ve sadece bilimsel olanı değerli bulan, buna karşın metafizik ve dini toplumun ilerlemesinde en büyük engel gören bir dünya görüşüdür (Ballıkaya, 2015: 89). Denilebilir ki pozitivism, dine bir alternatif olarak dinin bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılayabilme iddiası taşımaktadır. Bu yaklaşımda pozitivist öncüler, toplumda bilimsel anlayışın hâkim olmasıyla birlikte, yanlış bireysel inançları yansıtan bir olgu olarak görülen dinin, er ya da geç sonlanacağını düşünmüşlerdir (Marshall, 1999: 156). Comte'un "evrensel dini" ve "*Pozitivism İlmihâli*" bunu açıkça göstermektedir. Comte, dinlerin ezeli, ebedî ve kadiri mutlak yaratıcısı ve mekândan münezzeh Allah'ın yerine "insanlık" diye tasavvur ettiği bir mevcut koymakta ve "insanlık mabedi"ne bağlı "insanlık dini" diye de, özel ayin ve ibadetleriyle bir din icat ederek bir nevi peygamberlik iddiasında bulunmaktadır (Başgil, 1977: 41). Osmanlı'nın son döneminde beliren, özellikle Cumhuriyet'in yeni medenî/modern toplum inşa sürecinde etkisini daha da arttıran ve askerî bürokraside etkili olan

pozitivist ideoloji, darbelerin arka plan perspektifinde de etkili olan en önemli olgulardan biri olmuştur. Esasen pozitivist anlayışın Türkiye konjonktüründe zemin bulması backgroundunda Tanzimat döneminde başlayan, I. ve II. Meşrûtiyet’le birlikte artarak devam eden laisizm ve sekülerizm çabaları yatmaktadır. Bu anlamda Tanzimat reformcularının ideolojik backgroundunda Aydınlanma Felsefesi ve Fransız Devrimi’nin etkisi görülebilir (Okumuş, 2005: 18). Bu dönemde Batı’nın tek kurtarıcı model olduğu fikri aydınlarda giderek yerleşmiş, bunun yanında okullarla okutulan Batı’nın pozitif bilimleri zihinlerde yoğun etki yaratmış, bu etkinin Batı hayranlığına dönüştüğü kuşağa göre bir uygarlık olarak Batı’nın esas gücünün temelinde pozitif bilim zihniyeti yatmıştır (Balkız, 2015: 130). Bu dönemde öğrenim için Batı’ya gönderilen öğrenciler, Fransız İhtilali fikirlerinin önemli taşıyıcıları olmuş, bunun yanında Türkiye’deki eğitimlerde Batılı öğretmenler tarafından dillendirilen bu fikirlerin konuşulduğu bir sosyal yapı oluşmuştur (Karatepe, 1997: 57). Bu yakınlaşma sonucunda Jön-Türkler (Genç Türkler), Voltaire, Rousseau, Comte ve Haeckel gibi düşünürlerden etkilenmişlerdir (Lewis, 1993: 398). Fransız İhtilali düşüncelerinden etkilenen son dönem Osmanlı asker/sivil aydınları, pozitivist ideolojinin Osmanlı’yı kalkındıracağı veya en azından parçalanmasını engelleyeceği inancıyla özellikle İttihat ve Terakki-Jön-Türk hareketinin en önemli savını oluşturmuşlardır. Bu ideolojik perspektifle hareket eden ve Osmanlı’nın parçalanma döneminde ortaya çıkan Jön-Türk hareketi içerisinde etkili olan bu grup, pozitivist sosyo-politik bir perspektifle yaklaşarak topluma pozitivist anılatmaya çalışmışlardır (Kabakçı, 2014: 29). Toplumun gelenekçiliği karşısında, seküler ve elitist anlayışa sahip olan Jön-Türkler’in, pozitivist paradigmanın etkisiyle (Mardin, 2011: 26) dine karşı da son derece olumsuz bir tavırla yaklaştıkları söylenebilir (Şan, 2012: 4).

Bu özellikleriyle öne çıkan Jön-Türk ideolojisi, Cumhuriyet’le birlikte benimsedikleri bu anlayış resmi ideolojiye aktarılmıştır (Köker, 1990: 132). Bu perspektif kurucu kadro tarafından Cumhuriyet’in kuruluşunda yoğun bir şekilde işlevselleştirilmiş ve önemsenmiştir. Nitekim bu anlayışın öğütlediği bir toplum için kaçınılmaz olan muasır medeniyetin aslı ögesini pozitif bilimin oluşturması dolayısıyla Jön-Türkler gibi resmî ideolojiyi oluşturan intelligentsia da bu doğrultuda Batı’yı etkisi altına alan pozitif söylemi dikkate alarak ideolojisini buna göre şekillendirmiştir (Köker, 1990: 221–222). Mardin’e göre (1991: 276), Tanzimat döneminde intelligentsia tarafından başlatılan sonrasında Jön-Türk ideolojisinde veya perspektifinde ortaya çıkan ve “dağ başını duman almış” a kadar gidecek olan bir gelenek başlatılmıştır. Diğer bir ifadeyle Jön-Türk hareketinin veya anlayışının günümüze bıraktığı belki de en önemli miraslardan biri, askerlerin sivil siyasete müdahale geleneğidir (Harris, 1998: 180; Salkın, 2010: 44). II. Abdülhamit’e karşı darbeyi Harbiyeli genç subaylar yapmış, sonrasında Jön-Türkler döneminde askerlerin siyasete girmesi sonucunda darbeler doğallaştırılarak/normalleştirilerek (Kocabaş, 1998: 238) Cumhuriyet dönemi sonrasında askerî/sivil elitlerce bir gelenek haline getirilmiştir.

1.2. Laisizm

Laisizm, dini, toplumsal hayatın her alanından ve devletten ayırmayı veya uzaklaştırmayı amaç edinmiş felsefi bir anlayış olarak tanımlanabilir (Sezen, 1993: 25). Davison’a göre (2006) laisizm, din görevlisi olmayan kimselerin din üzerindeki kontrolüdür. Esasen laisizm, iki düzeyde anlaşılabilir. Öncelikle ulus egemenliği kavramının bir sonucu olarak dinsel olanın siyasal alandan çıkartılması anlamında devlet aygıtının laikleştirilmesini ve buna paralel olarak ikinci düzeyde toplumun modern uygarlığının dayandığı bilimsel ilkeler ve kurallara göre örgütlenmesini içermektedir (Çelik, 2009: 85). Bu anlamda laiklik, toplumun dinsel ve geleneksel ahlâki değerlerinin, rasyonel ve bilimsel değerlerle değiştirilmesidir (Çelik, 2009: 85).

Çağdaş yaşama geçişin bir garantisi olarak sunulan laisizmin genel olarak topluma, özel olarak da bireylere Batılı değerleri benimsemeye, düşünsel olarak bilimsel ve rasyonel olmaya, yeni ulus toplumunun temelinde pozitif ve deneysel bilimler perspektifini yerleştirmeye çalışan bir tasarı olduğu söylenebilir (Çelik, 2009: 86). Laikliğin, “laisizm” şeklinde negatif bir kavram olarak zihinlerde yerleşmesinde, “militan-laiklik” anlayışının etkisinin büyük olduğu söylenebilir. 1937’de Anayasa’ya giren laiklik anlayışıyla modern, milliyetçi, akılcı, dinlere karşı eşit bir birey ve devlet yapısı oluşturulması amaçlanmış, ancak zamanla bu anlayış amacından sapmış, pozitivist ve dine karşı bir anlayışın oluşmasına zemin hazırlamıştır (Dokuyan, 2013: 398). Denilebilir ki laiklik, Türkiye’de

1937–1945 arasında, elit kesim tarafından “militan-laiklik” şeklinde uygulanmıştır. Cumhuriyet’in kuruluşunda etkili olan ve işlevsel kılınan bu anlayış, “radikal laisizm” (Dumont, 1984: 38) şeklinde vasıflandırılmıştır.

Fransız Katolik Kilisesi’nde ruhban sınıfından olmayanları tanımlamak için kullanılan “laik” teriminden türeyen laiklik, bir siyasî prensip olarak ilk defa Fransa’da 1881’de çıkan eğitimle ilgili bir yasada yer almış, daha sonra 1905’te çıkarılan Kilise ve devlet ayrıştırılması yasası ile devlet düzeyinde sistemleştirilmiştir (Dinçkol, 2002: 64–65). Batı’da “dine ya da kiliseye ait olmayan” anlamında kullanılan (Dağcı ve Dal, 2014: 39) laiklik, din ile devlet/yönetim işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlanmaktadır (Kılıçbay, 2010: 15).

Denilebilir ki Cumhuriyet’in ilk döneminde etkili olan laisist/sekülerist anlayış, aynı zamanda toplumun anlayış ve alışkanlıklarının değişiminde etkili bir unsur olmuş, 27 Mayıs ile başlayan darbe dönemlerinin arka planında da önemli rol oynamıştır. Bu anlayış, zamanla darbelerin ideolojik omurgasını oluşturmuştur. Darbe ve muhtıra bildirimlerinde özellikle “laik devlet” vurgusu, bunun en önemli yansımasıdır. Darbeciler darbe sürecinde meşrû hale gelmek ve toplumsal/siyasal geçerlilik kazanmak için laisizmi araçsallaştırarak ideolojik bir aygıtı dönüştürmüşlerdir (Özkır, 2016). Bu da, darbe ideolojisinin din boyutunu gözler önüne sermektedir. Denilebilir ki darbeci elitler, laisist ideolojinin etkisiyle hem toplumu hem de dini (hayatı) diyazn etmek istemişlerdir. 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat darbesi ve 15 Temmuz darbe girişimi, bunun en açık göstergelerindedir. Siyasal ve toplumsal açıdan dinin etkili olduğu dönemlerde laisizm ideolojisinin kutsal öğretilerine dayanarak toplumsal bazda ve siyasette dinî etkiyi azaltmak, kırmak veya yok etmek için baskılayıcı ve zorlayıcı tavırlar geliştirmişlerdir. Ancak ne tuhaftır ki, bir yandan toplumsal ve siyasal alanda fazlaca etkili olduğu düşünülen dinsel anlayış darbe ve darbe girişimleri ile etkisi yok edilmek istenmiş, diğer taraftan da darbe sonrası toplumsal ve siyasal baskıları azaltmak veya meşrû hale gelmek için titizlikle ve yoğun bir şekilde (önemsedikleri) dinsel söylem, demeç ve açıklamalara ihtiyaç duyarak dinî meşrûlaştırmaya başvurmuşlardır.

1.3. Sekülerizm

Sekülerizm, belli bir zaman dilimi içerisinde, dinin veya dinî inançların toplumsal bazdaki değerinin veya etkisinin göreceli bir şekilde azalmasını ifade etmektedir (Ertit, 2014: 105). Başka bir ifadeyle bu kavram, dünyevî işlerle ilgili olup, manevî ya da kutsala ilişkin olmayan, dinî bir yönetime bağlı olmayan şimdiki çağda olan anlamına gelmektedir (Swannell, 1992: 980). “Sekülerleşme” terimi ise, “inanışların ve sembollerin giderek toplumda daha az etkili ve önemli olma” (Zuckerman, 2005: 223), “modern toplumda dinî kurumların otoritesini yitirmesi” (Ostwalt, 2006: 47) veya “dinin toplumsal öneminin azalması” (Wilson, 1982: 149) şeklinde tanımlanmaktadır.

Modern dönemde dinin toplumsal etkisinin veya öneminin azalacağını iddia edenlerin bazısı, bugün yeni gelişmeleri dikkate alarak bu görüşlerinin hatalı olduğunu kabul ederek sekülerleşme teorisinin analitik değerinin kalmadığını ifade ettiği, bazısı da bu teorisinin yeniden ele alınması gerektiğini savunmuşlardır.² Esasen modern dönemde sekülerleşmenin aksine güçlü bir takım dinî hareketlerin ortaya çıktığı bilinmektedir (Altıntaş, 2005: 7). Özellikle ABD (Amerika Birleşik Devletleri), Hint yarımadası, Asya ülkeleri ve İslam dünyasındaki gelişmelere (dinin toplum hayatında gittikçe artan önemi ve etkisine) bakıldığında, sekülerleşme öngörüsünün pratikte gerçekleştiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir (Küçükcan, 2005: 113). Nitekim Hefner’e göre (1998: 83–104), İslam’da ve İslam’ın dışında Hinduizm ve Pentekostalizm³ gibi farklı dinlerde dini hareketlenmeler görülmektedir. Denilebilir ki bu ve benzeri birçok araştırma ve inceleme, sekülerizm teorisini görece işlevsiz kılmaktadır.

Berkes (1998: 479–499) sekülerizmin, Türkiye’de modernleşme sürecinde dinin siyasal, sosyal ve kültürel önemini azaltmaya ilişkin sistemsel bir teori olduğunu, Fransa’da olduğu gibi din ve devleti

² Sekülerleşme teorisini desteklen ve buna karşı çıkanların tez ve anti tezleri için bkz. Küçükcan, 2005: 113–114.

³ “Pentekostalizm, 18. yüzyılda Anglo-Amerikan dünyasında “büyük uyanış” olarak adlandırılan Protestan evanjelik geleneğinin büyümesinin sonucu olarak oluşmuş bir akımdır” (Koyuncu, 2013: 108).

birbirinden ayırmayı ve İslam'ı sistematik olarak bu alanlardan tasfiye etmeyi amaçladığını, bu anlamda sekülerizmin, İslamî devlet ideolojisinin reddinden başka bir şey olmadığını ifade etmiştir. Bu bakımdan Türk sekülerizmi, dinin sembolik olarak kalması, siyasal ve sosyal alanlarda fazlaca etkili olmaması noktasında ve dinin devlet kontrolü altında tutulmasında etkili bir rol oynadığı söylenebilir (Hayal, 2015: 48). Davison'a göre (2006: 218), Türkiye'deki sekülerizm, kurumsal bir ayrılmadır. Falk'a göre (2003: 57) ise sekülerizm, Türkiye toplumunun siyasal yaşamından İslam'ın etkisini azaltmak için kullanılan bir kavram olarak işlev görmüştür.

Sekülerizmin/laisizmin Türkiye toplumuna uygun olduğu ve pratize edilmesi gerektiği tezinde (her ne kadar cumhuriyet teologların/ideologların üzerinde ısrarla ve özellikle durdukları konu olsa da), dinin (İslâm) Türkiye konjonktüründe neredeyse hayatın her köşesinde/aşamasında var olan ve başvurulan bir fenomen olduğu gerçeğinin göz ardı edildiğini göstermektedir. Sekülerlerin din mühendisliğinde toplumsal bir fenomen olan dinin, toplumun tüm yönünü veya hayatın her alanını kuşatan özelliği, sekülerizm/laisizm projesinin bugüne kadar sınırlı kalması veya en azından kalıcı olamamasında etkili olmuş denilebilir.

27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 darbe süreçlerinde askerî/sivil elitlerin gericilik, irtica ve din istismarına yönelik söylemler geliştirmesi, imam-hatip okulları ve başörtüsüne yönelik baskılayıcı ve denetim altına alıcı politikalar üretilmesi, sekülerist bir arka plan perspektifiyle hareket edildiğini göstermektedir.

1.4. Milliyetçilik

Darbe süreçlerinde askerî/sivil elitlerin ideolojik arka plan perspektifinde en az pozitivizm, sekülerizm ve laisizm kadar etkili olan bir diğer anlayış, milliyetçiliktir. Denilebilir ki, genel olarak darbe süreçlerinde (darbeden darbeye yoğunluğu veya etkisi değişse de) aktive edilen milliyetçi perspektif, köken olarak Avrupa'daki fikrî/zihnî gelişmelerden etkilenilerek uygulamaya konulmuştur. Milliyetçi anlayışın, Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da egemen olan milliyetçi görüşlerden etkilenerek, o dönemin milliyetçi akımlarını, yıkılan krallıkların yerine millet birliğine dayanan milli devletlerin kurulmasını ve bu devletlerin demokratikleşmesini amaçladığı, 19.yüzyılın sonlarına doğru milliyetçilik düşüncelerinin ırkçı nitelikler kazandığı, Türk milliyetçiliğinin de bu etkiyle Misak-ı Milli ile belirlenen sınırlar içerisinde yaşayan insanların hepsinin Türk kökenli olduğu şeklinde kabul edildiği söylenebilir (Karatepe, 1997: 262).

Genel olarak milliyetçi anlayışın Türkiye'ye girişi, Osmanlı'nın Jön-Türk dönemidir. Nitekim Jön-Türklerin, 19. yüzyıldaki milliyetçilik akımının öncüleri olduğu söylenebilir (Kansu, 2009: 283). Karpat'a göre (2017: 31), Jön-Türk iktidarında devletin Türklüğü görüşü önemli bir güç kazanmış ve 1913'ten itibaren Türk milliyetçiliği devletin (gayr-ı resmî) ideolojisi haline gelmiştir. Jön-Türkler'in bu anlayışı, Cumhuriyet'le birlikte resmî/kurucu ideolojiye aktararak yeni ulus-devletin⁴ temelleri bu anlayış çerçevesinde oluşturulmuştur denilebilir. Kurucu ideolojide etkili olan milliyetçi fikirler özümsemek ve yeniden yorumlanarak ihtiyaca veya şartlara uygun hale getirilmiştir (Karpat, 2015: 222). Atalay'ın (2019) da dediği gibi, resmî ideoloji, siyasî, dinsel, toplumsal vb. alanlarda teklifçi bir siyaset öngörmüş, bu siyasal öngörüyle temelde Batı/medeniyet, bilim ve milliyetçiliğin meşrûiyetin yegâne kaynağı haline geldiği bir süreç işletmiştir.

Türk milliyetçiliği fikri, Jön-Türk döneminin önemli fenomenlerinden biri olmasının yanında, ilk manifestosu Yusuf Akçura'nın kaleme aldığı "Üç Tarz-ı Siyaset" (1904) adlı eser olduğu söylenebilir (Arai, 2009: 180). Bu eserde "Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük" şeklinde isimlendirilen üç fikir akımının Batı çıkışlı olduğu, Osmanlı milleti yaratma fikrinin birtakım yararlar sağlasa da eylem dışı olduğu, Müslüman birliği ve Türk birliği konusunda açıkça bir engel görülmediği ifade edilmiştir (Akçura, 2018: 27-39). Bunun yanında Yusuf Akçura'nın aktif olduğu Türk Derneği, Türk Ocağı gibi örgütlenmelerin ve *Türk Yurdu* gibi dergilerin Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli etkileri olduğu söylenebilir (Çetinkaya, 2002: 91; Kadri, 2018: 17). Şüphesiz Türk milliyetçiliği denildiğinde

⁴ "Ulus-devlet", güç veya iktidarını ulus adına yönettiği savunan ve bu gerekçeyle konumunu meşrûlaştıran bir iktidar çeşidinin aygıtsal ve kurumsal görünümünü ifade etmektedir (Erözden, 1997: 59).

aklan gelen ilk isimler Yusuf Akçura ile Ziya Gökalp'tir (Çetinkaya, 2002: 92). II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra yoğunluk kazanan milliyetçilik tartışmalarında Gökalp'in önemli ve merkezi bir yeri olduğu; nitekim Gökalp'in, İttihat ve Terakki hareketi ile olan doğrudan bağlantısı nedeniyle sadece bir fikir adamı olarak kalmadığı, milliyetçi-Türkçü çizgide bir siyaset ve idare tarzının oluşmasında ve uygulanmasında önemli rolü olduğu genel kabul gören bir yaklaşımdır (Kadri, 2018: 5). Gökalp'in, *"Türkçülüğün Esasları"* (1968) adlı eseri, tabiri caizse bir anlamda Türkçülüğün ilmihâli hüviyetine sahiptir. Nitekim bu eser, Cumhuriyet ideolojisini yerleştirmeye, meşrûlaştırmaya, ilmî bir hüviyete büründürmeye yönelik temel kitaplardan biridir (Kara, 2018: 41). Gökalp, Durkheim'in soyut "toplumu"nu ödünç alarak "millet" kavramına uyarlamış ve kökenci Türkçülük biçimlerinden hiçbirine itibar etmemiş ve homojen bir toplum inşasında "millet"i ortak ülküye yönelmiş üretim temelinde algılamıştır (Ergur, 2009: 931). Gökalp'e göre (1968: 20) millet, lisanca dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşan bir topluluktur. Gökalp'in bu anlayışı Anadolu'da halk nezdinde 'dili dilime uyan, dini dinime uyan' şeklinde terkipleştirilmiştir. Gökalp'in cumhuriyet ideolojisinin temellerini oluşturan milliyetçi fikirleri, İttihatçıların ilham kaynağı olmuş ve neticede milliyetçilik, İttihat ve Terakki'nin üzerinde yoğunlaştığı bir ideoloji olmuştur (Karatepe, 1997: 129). Bu milliyetçi anlayış, yeni ve milli ulus yaşam tarzının odak noktasını oluşturmuştur. Korporatist özellikleri ağır basan egemen ideoloji, özellikle tek partili dönemde resmî görüşte katıksız bir şekilde yaygınlaştırılmış (Belge, 1992: 99-100), devlet ve ulus birbirinin varoluş nedeni olmuştur (Çelik, 2009: 85). Ordu, ulus devleti anlayışının önemli ve etkili yansıma alanlarından biri olmuştur. Türklerin tarihsel olarak en belirleyici özelliğinin iyi asker olmalarına ve kendilerini orduyla özdeşleştirmelerine dayanan "ordu-millet" perspektifi, ulus-devletin yeni ve makul (milliyetçi) vatandaş yaratma projesinin önemli bir ayağını oluşturmuştur (Altınay ve Bora, 2002: 141-142).

Laisizm Batı menşeli olması ve yerel hiçbir özellik taşımaması nedeniyle kimlik oluşturmada her zaman eksik kalmış, bu eksiklik milliyetçi bir anlayışla tamamlanarak "laik-Türk" kimliğinde somutlaştırılarak topluma dayatılmış ve toplum laik-Türk kimliğiyle devletin ideolojisine katılması beklenmiştir (Yaşar, 2011: 118). Bu bakımdan Türkiye'de devrim anlamındaki değişim, büyük ölçüde laisizmi esas alan bir milliyetçi anlayışla yükselmiştir (Toker, 2007: 76). Tek partili dönemin sonuna doğru (özellikle 1929-1944 arası dönemde) milliyetçilik, bir tür dinsel tutku, millet de siyasal bir mit haline getirilerek ırkçı bir anlayışa doğru yönelmiştir (Karpaz, 2015: 225). Denilebilir ki resmî/kurucu ideoloji, yeni ulus toplumu örgütlemesinin temelini "millet"e dayandırmış, milleti de dinsel olmayan (seküler) dinamiklerle inşa etmeye çalışmış, devlet-millet özdeşliğini esas alarak devlet ve dini birbirinden ayırmıştır (Avcı, 1996: 184). Böylece yeni devletin "modern millet" inşası projesi çerçevesinde gerçekleştirilen politikalar, kendisi ile geleneksel dindar toplum arasında bir çelişki (paradoks) ortaya çıkarmıştır (Subaşı, 1995: 65).

SONUÇ

Cumhuriyet dönemi darbelerinin ideolojik backgroundunda pozitivizm, sekülarizm, laisizm ve milliyetçi ideolojik yaklaşımların etkili ve işlevsel olduğu söylenebilir. 19.yüzyılda neredeyse tüm Avrupa'yı etkisi altına alan Auguste Comte'un geliştirdiği, Tanrı yerine akli ve bilimi kutsayan pozitivizm, Türkiye'de de (özellikle sekülarist ve laisist perspektife) önemli etkileri olmuştur. Pozitivist etkiyle Türk siyasal, askerî, toplumsal, ahlaksal gelişimin ana dinamikleri oluşturulmuş, pozitivist anlayış sonraki dönemin önemli dönüm (kırılma) noktalarında en etkili ideoloji olarak yer almıştır. Bu pozitivist perspektifte pozitivizme kurtarıcı bir misyon yüklenmiştir.

Kurucu elitlerin arka plan perspektifinde önemli etkiler barındıran pozitivizm, laisizm, sekülarizm ve milliyetçilik, alt yapının oluşmasındaki etkisi dolayısıyla ideolojik olarak darbelerin de arka planında etkili olmuştur. Pozitivizmin ve Fransız İhtilali'nin kaynaklığını yaptığı laisizm, cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte bir dizi uygulama/reformla hayat geçirilmek istenen olmazsa olmaz olmuştur. Laisist uygulamaların, İslam'ı modern ve Batıcı bir ideolojiye dönüştürme veya benzetme amacı taşıdığı söylenebilir. Bu amaç doğrultusunda laisizm, devletin resmî siyasî ideolojisi olarak kurumsallaştırılmış, baştan itibaren inkılaplar, laisizm temelinde tanımlanmış, inkılaplardan sosyolojik olarak laisist bir toplum inşası sağlamaları beklenmiştir. Bunun yanında laisist/sekülarist perspektif sadece inkılaplara kaynaklık etmekle kalmamış, aynı zamanda özellikle yeni nesillerin

inançlarına, zihniyetlerine ve gündelik hayat pratiklerine yansiyacak bir sonuç olarak yorumlanmış, yeni toplum mühendisliğinin hem kaynağı hem de amacı doğrudan laisizmin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi olmuştur. Öte yandan bu ideolojik yaklaşım ile tıpkı bir din gibi toplumdan, inandıkları ideolojinin gerektirdiği pratikleri sergilemeleri beklenmiştir. Bu beklenti, özellikle darbe süreçlerinde arkaik bir çözüm olarak topluma sunulmuştur.

Laisizm, darbe süreçlerinde askerî/sivil elitlerin en çok sarıldığı ve işlevsel kıldığı olguların başında gelmiştir. Darbe süreçlerinde işlevselleştirilen olguların başında gelen laiklik, 27 Mayıs ve 12 Eylül darbeleri sonrası hazırlanan 1961 ve 1982 Anayasalarıyla daha fazla güçlendirilmiş ve koruma altına alınmıştır. Bununla birlikte genel olarak laikliği koruma gerekçesiyle darbeler/müdahaleler gerçekleştirilmiş, darbelerin meşrûyeti de laiklikte aranmıştır. Askerî/sivil elitlerce Batılılaşma yolunun laisist bir düzenden geçtiği, dolayısıyla yapılacak reform/yeniliklerde laisizmin esas, milliyetçiliğin de kuvvetli bir yardımcı ilke olması benimsenmiştir. Bu anlayışa uygun olarak daha önceki dönemin din kutsalının yerine, milliyetçilik ve laisizm geçmiştir.

Batı menşeli milliyetçilik ve laisizm, cumhuriyetin ilk döneminde Müslüman toplumun vazgeçilmezi addedilmiş ve bu zihniyete uygun reform/yenilikler ordunun da desteğiyle Jakoben tarzda Müslüman topluma dayatılmıştır. Bu kapsamda reformlara/yeniliklere ayak bağı olduğu düşünülen dine (İslamiyet'e) karşı ideolojik bir yaklaşım geliştirilmiştir. Laisizm, bir bakıma halktan ayrılmanın, halktan farklı ve üstün olmanın ölçüsü haline getirilmiş ve din birçok alanda sınırlandırmaya/kısıtlanmaya çalışılmıştır. Avrupa'dan alınan Medeni Kanun'la sivil ilişkilerin İslamî esaslara göre düzenlenmesine son verilmiş, tarikatlar yasaklanmış, tekke ve zaviyeler kapatılarak mallarına el konulmuştur. Hilafet makamı kaldırılmış, devletin dininin İslamiyet olduğunu belirten hüküm anayasadan çıkarılmış, ezan ve hutbe Türkçeleştirilmiş, hızla büyüyen ve gelişen metropollerde cami yapımı sınırlandırılmış, hatta yapımına izin dahi verilmemiş, Ayasofya müzeye dönüştürülmüş, İslamiyet'ten kaynaklanan her türlü toplumsal norm, gelenek ve töreler gelişmenin önünde engel görülerek, etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle laisizm, sadece, siyasî rejimi modernleşirmenin zorunlu ilkesi olarak değil, aynı zamanda dindar halk üzerinde baskı kurmanın bir aracı kılınmıştır. Yapılan düzenlemeler, dolaylı veya dolaysız olarak "laisist" bir toplum yaratma hedefine dönük olarak, pozitivizmin arka plan perspektifini oluşturduğu "laisist metodoloji"nin zorunlu sonuçları olmuştur. Yeni inşa projesi çerçevesinde gerçekleştirilen değişimden en çok etkilenen din alanı olmuştur. Nitekim bu yeni seküler/laisist Jakoben projeye genel anlamda dinî (İslamî) hayat yerine, Batı tipi seküler/laik bir hayat ikame edilmeye çalışılmıştır. Ancak toplumun beklentisinin aksine ve tepeden inme tarzındaki bu yeni inşa, problematik olmuş ve sancılı/sıkıntılı bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Akçura, Yusuf (2018). *Üç Tarz-ı Siyaset*, 8.bsk., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akın, Mahmut Hakkı (2011). "İdeolojiye Karşı İdeolojinin Üretilmesi: Türkiye'de Din ve İdeoloji İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Deneme", *Demokrasi Platformu Dergisi*, yıl: 7, sayı: 26, ss. 135–146.

Akyüz, İsmail (2017). "Türkiye'de Uygulanan Din Politikaları İçin Bir Tipoloji Denemesi", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, c. 5, sayı: 1, ss. 143–164.

Altınay, Ayşegül ve Bora, Tanıl (2002). "Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 4 (Milliyetçilik)*, ed. Tanıl Bora, c. 4, ss. 140–154, İstanbul: İletişim Yayınları.

Altıntaş, Ramazan (2005). *Din ve Sekülerleşme*, İstanbul: Pınar Yayınları.

Arai, Masami (2009). "Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 1 (Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)*, çev. Tansel Güney, ed. Mehmet Ö. Alkan, 8.bsk., c. 1, ss. 180–195, İstanbul: İletişim Yayınları.

Atalay, Onur (2019). *Türk'e Tapmak (Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm)*, 4.bsk., İstanbul: İletişim Yayınları.

Ateş, Toktamış (2009). "Kemalizm ve Özgünlüğü", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 2 (Kemalizm)*, ed. Ahmet İnsel, 6.bsk., c. 2, ss. 317–322, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Avcı, Nazmi (1996). “Türkiye’de Modernleşme Açısından Din-Kültür-Siyaset (1839–1960)”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Ballıkaya, Cihan (2015). “Pozitivizm Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri”, sayı: 33, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 87–106.
- Balkız, Bekir (2015). “Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, c. 5, sayı: 2, ss. 123–149.
- Başgil, Ali Fuad (1977). *Din ve Lâiklik*, 3.bsk., İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Bayar, Celal (1978). *Atatürk’ün Metodolojisi ve Günümüz*, der. İsmet Bozdağ, İstanbul: Kervan Yayınları.
- Belge, Murat (1992). *12 Yıl Sonra 12 Eylül*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Berkes, Niyazi (1998). *The Development of Secularism in Turkey*, Londra: Hurst and Company.
- Çelik, Nur Betül (2009). “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 2 (Kemalizm)*, ed. Ahmet İnsel, 6.bsk., c. 2, ss. 75–43, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya, Y. Doğan (2002). “Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleleşmesi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 4 (Milliyetçilik)*, ed. Tanıl Bora, c. 4, ss. 91–102, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dağcı, Gül Tuba ve Dal, Adnan (2014). “Osmanlı’dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, c. 2, sayı: 1, ss. 37–47.
- Davison, Andrew (2006). *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, çev. Tuncay Birkan, 2.bsk., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dinçkol, Bihterin Vural (2002). “Türkiye’de Anayasal Düzen ve Laiklik”, *Laikliğin Anayasal İlke Hâline Gelişiminin 65. Yıldönümü Paneli*, İstanbul Ticaret Üniversitesi, 5 Şubat.
- Dokuyan, Sabit (2013). “1945–1950 Yılları Arasında Türkiye Siyasi Yapı, Ekonomi, Dış Politika, Eğitim ve Sosyal-Kültürel Yapı, Din, Askeri Yapı ve Basın”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Dumont, Paul (1984). “The Origins of Kemalist Ideology”, *Atatürk and The Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, ss. 25–44, Colorado: Westview Press.
- Eagleton, Terry (1996). *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ergur, Ali (2009). “Türkiye’de Siyasî Düşüncenin Gelişmesinde Fransız Etkisi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 9 (Dönemler ve Zihniyetler)*, ed. Ömer Laçiner, c. 9, ss. 927–946, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erözden, Ozan (1997). *Ulus-Devlet*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Ertit, Volkan (2014). “Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 9, sayı: 1, ss. 103–124.
- Falk, Richard (2003). *Küreselleşme ve Din: İnsanî Küresel Yönetişim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Küre Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1968). *Türkçülüğün Esasları*, 7.bsk., İstanbul: Varlık Yayınları.
- Harris, George S. (1988). “The Role of the Military in Turkey in the 1980s”, *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, ed. Metin Heper ve Ahmet Evin, Berlin: Walter de Gruyter Yayıncılık.
- Hayal, Orhan (2015). “Türkiye’de Modernleşme ve İslamcılık (1980–2000)”, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Hefner, Robert William (1998). “Multiple Modernities: Christianity, Islam and Hinduism in a Globalizing Age”, *Annual Review of Anthropology*, c. 27, ss. 83–104.

- Heywood, Andrew (2007). *Siyasî İdeolojiler*, çev. Ahmet Kemal Bayram; Özgür Tüfekçi; Hüsamettin İnaç; Şeyma Akın; Buğra Kalkan, Ankara: Adres Yayınları.
- Kabakçı, Enes (2014). “Bir yeniden yorumlama örneği: Ahmed Rıza'nın “pozitivizmi”, *Sosyoloji Dergisi*, dizi: 3, sayı: 28, ss. 27–58.
- Kadri, Hüseyin Kâzım (2018). *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, haz. İsmail Kara, 2.bsk., İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kansu, Aykut (2009). “20. Yüzyıl Başı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1 (Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)*, ed. Mehmet Ö. Alkan, 8.bsk., c. 1, ss. 277–295, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İsmail (2018). *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe*, 2.bsk., İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karatepe, Şükrü (1997). *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, 2.bsk., İstanbul: İz Yayınları.
- Karpat, Kemal Haşım (2015). *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 2.bsk., İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal Haşım (2017). *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, haz. ve çev. Güneş Ayas, 6.bsk., İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kocabaş, Süleyman (1998). *Postmodern Darbe Süreci 28 Şubat'a Doping*, Kayseri: Vatan Yayınları.
- Korlaelçi, Murtaza (1992). “Ziya Gökalp'teki Pozitivist Etkiler”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8, ss. 59–72.
- Koyuncu, Büke (2013). “Ak Parti'nin Ulusal Kimlik Vizyonunda İslam Unsuru Türkiye'de Ulusal Kimlik-Din İlişkisi Üzerine Bir Örnek Olay İncelemesi”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Köker, Levent (1990). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçükcan, Talip (2005). “Modernleşme ve Sekülerleşme Bağlamında Din, Toplumsal Değişme İslâm Dünyası”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 13, ss. 109–128.
- Lewis, Bernard (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, 5.bsk., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mannheim, Karl (2009). *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Mardin, Şerif (1983). *Din ve İdeoloji (Bütün Eserleri 2)*, 2.bsk., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1991). *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1992). *İdeoloji (Bütün Eserleri 3)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (2011). *Türkiye, İslâm ve Sekülerizm*, çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolca, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- McClellan, David (2005). *İdeoloji*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara: Doruk Yayınları.
- Okumuş, Ejder (2005). “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839–1856)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 5, sayı: 4, ss. 9–36.
- Ostwalt, Conrad (2006). “Seküler Çan Kuleleri”, *Laik Ama Kutsal*, haz. Ali Köse, ss. 35–55, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Özkır, Yusuf (2016). “Darbe Bildirisinin İdeolojik Kaynağı Atatürkçülük”, (Çevrimiçi), <https://www.setav.org/darbe-bildirisinin-ideolojik-dayanagi-ataturkculuk/14/08/2016>, Erişim: 06.11.2017.

- Salkın, Mehmet Enes (2010). “Türkiye’nin 1983–2007 Tarihleri Arası Sivil-Asker İlişkileri: Klasik Darbeden E-Muhtıraya”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Sezen, Yümni (1993). *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Subaşı, Necdet (1995). “Türk Aydınının Din Anlayışı (1980 Sonrası Örneği)”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Swannell, Julia (ed.) (1992). “Secular”, *The Oxford Modern English Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
- Şan, Mustafa Kemal (2012). “Baskıcı Bir Laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 7, sayı: 2, ss. 1–25.
- Toker, İhsan (2007). “Şerif Mardin’de Sosyal Değişme, Modernleşme ve Din”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 20, sayı: 1, ss. 71–84.
- Ünüvar, Kerem (2009). “Abdullah Cevdet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1 (Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi)*, ed. Mehmet Ö. Alkan, 8.bsk., c. 1, ss. 98–103, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wilson, Bryan R. (1982). *Religion in Sociological Perspective*, Oxford: Oxford University Press.
- Yaşar, Öznur (2011). “Ziya Gökalp, Hilmi Ziya Ülken ve Erol Güngör Örneğinde Dine Yaklaşımları İle Türk Aydını”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Zuckerman, Phil (2005). Sekülerleşme: Avrupa-Evet, Amerika- Hayır: Sekülerleşme Neden Amerika Birleşik Devletlerinde Ortaya Çıkmadı da Batı Avrupa’da Ortaya Çıktı? Teoriler ve Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme”, çev. Şahin Gürsoy, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 46, sayı: 1, ss. 223–229.